

جایگاه فروع دین در کتاب‌های درسی دوره متوسطه اول

sirous1218@yahoo.com

سیروس محمودی / استادیار گروه علوم تربیتی دانشگاه پیام نور واحد تهران
دریافت: ۱۳۹۹/۰۶/۲۲ - پذیرش: ۱۳۹۹/۱۱/۰۳

چکیده

پژوهش حاضر با هدف بررسی جایگاه فروع دین در کتاب‌های درسی دوره متوسطه اول انجام شده است. روش پژوهش، توصیفی و از نوع تحلیل محتواست. جامعه آماری پژوهش شامل کلیه کتاب‌های درسی دوره متوسطه اول می‌باشد که با روش نمونه‌گیری هدفمند چهار عنوان کتاب (پیام‌های آسمان، مطالعات اجتماعی، فارسی و آمادگی دفاعی) با دوازده جلد در نمونه قرار گرفت. ابزار اندازه‌گیری چک‌لیست تحلیل محتوای محقق ساخته بوده که روایی آن مورد تأیید کارشناسان بوده و پایایی آن با روش ویلیام اسکات، ۹۲ درصد محاسبه شده است و شیوه پردازش داده‌ها بر اساس روش آنتروپی شانون بوده است. مهم‌ترین یافته‌های پژوهش بیانگر این است که در کتاب‌های درسی دوره متوسطه اول به ترتیب به فرایض نماز، تولی، جهاد و تبری با ضریب اهمیت ۰/۱۷۴، ۰/۱۶۶، ۰/۱۴۹، ۰/۱۴۸، بیشترین توجه، و به فرایض نهی از منکر، روزه، امر به معروف، زکات، خمس و حج به ترتیب با ضریب اهمیت ۰/۰۵۵، ۰/۰۷۴، ۰/۰۶۷، ۰/۰۶۲، ۰/۰۳۵، ۰/۰۶۷ توجه بسیار کمی مبذول شده است. مجموع یافته‌های پژوهش بیانگر این است که در کتاب‌های درسی دوره متوسطه اول به‌طور متعادل و متوازن به فرایض فروع دین توجه نشده است.

کلیدواژه‌ها: فروع دین، تربیت دینی، کتاب‌های درسی، تحلیل محتوا.

مقدمه و بیان مسئله

در دین مقدس اسلام بر تربیت دینی کودکان و نوجوانان تأکید شده است. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در این زمینه می‌فرماید: «بهترین هدیه و بخشش پدر به کودک، تربیت دینی کودک می‌باشد» (ابن شعبه حرانی، ۱۳۶۳، ص ۲۹). همچنین آن حضرت تربیت دینی کودک را از دادن صدقات بسیار به نیازمندان، برتر و بافضیلت‌تر می‌دانست (متقی هندی، ۱۴۰۹، ج ۱۶، ص ۴۶۱). حضرت علی علیه السلام درباره تربیت‌پذیر بودن کودک و نوجوان به امام حسن علیه السلام می‌فرماید: «قلب کودکان همچون زمین تهی از گیاه و بذر است؛ هر بذری در آن افکنده شود، می‌پذیرد» (نهج البلاغه، نامه ۳۱). امام صادق علیه السلام نیز درباره ضرورت و اهمیت تربیت دینی کودک و نوجوان می‌فرماید: «هرچه زودتر معارف اسلامی را به فرزندان خود بیاموزید؛ پیش از آنکه منحرفان با آموزش‌های انحرافی بر شما سبقت بگیرند» (کلینی، ۱۴۱۱، ج ۶، ص ۴۷). بر این اساس، اهتمام به تربیت دینی یکی از مهم‌ترین وظایف نهاد تعلیم و تربیت است؛ زیرا نظام ارزشی کودکان بر مبنای آموزش‌هایی که آنها در قلمرو باورهای اصولی دین، احکام، فرائض دینی و سایر زمینه‌های تفکر دینی دریافت می‌کنند، شکل می‌گیرد. بدیهی است هر اندازه که آموزش‌های دینی از شفافیت و عمق بیشتری برخوردار باشد، تربیت دینی دانش‌آموزان نیز به همان نسبت عمیق‌تر و منسجم‌تر خواهد شد (باهر، ۱۳۹۸، ص ۶۳).

درباره تربیت دینی تعاریف زیادی ارائه شده است که برای رعایت اختصار به سه مورد از آنها اشاره می‌شود. تربیت دینی، مجموعه اعمال عمدی و هدفدار به منظور آموزش گزاره‌های معتبر دینی به افراد است؛ به نحوی که افراد در نظر و عمل به آن آموزه‌ها متعهد و پایبند شوند (داوودی، ۱۳۸۶، ص ۲۶). از نظر خسرو باقری، تربیت دینی، «رشد و تقویت عقاید دینی، حالات و عواطف مذهبی و تقید به مناسک و آداب دینی برای تحقق شخصیتی دین‌دار است» (باقری، ۱۳۸۰، ص ۷). صادق‌زاده قمصری نیز تربیت دینی را چنین تعریف می‌کند: «مقصود از تربیت دینی، هرگونه فعالیت هدفمندی است که به منظور ایجاد شناخت و باور به معارف دینی و تقویت آن، گرایش به ارزش‌ها و هنجارهای دینی و التزام عملی به احکام و دستورهای دینی مطرح می‌شود و در مجموع، زمینه‌ساز تکوین هویت دینی و رشد متعادل دین‌داری در متربی در همه جنبه‌ها گردد» (صادق‌زاده قمصری، ۱۳۸۴، ص ۲۱۱).

یکی از اساسی‌ترین گام‌ها در تربیت دینی کودکان و نوجوانان، آشنایی و کسب معرفت درباره فروع دین است. دوره متوسطه اول، یکی از مهم‌ترین دوره‌های تحصیلی است و نقش مهمی در آشنا نمودن دانش‌آموزان با عقاید دینی و به‌ویژه فروع دین دارد. این دوره، از نظر شکل‌گیری شخصیت، رشد حواس و تخیل، شکوفایی استعدادها و رغبت‌های فردی دانش‌آموزان، پرورش فضایل اخلاقی و معنوی، افزایش تجارب و معلومات عمومی برای بهتر زیستن در جامعه و رشد تفکر علمی، اهمیت ویژه‌ای دارد (صافی، ۱۳۸۸، ص ۸۷). در این دوره، کتاب‌های درسی به‌عنوان اصل و اساس برنامه درسی، مورد تأکید معلمان واقع می‌شوند؛ به‌طوری‌که غالب

فعالیت‌های آموزشی و پرورشی در چارچوب کتاب درسی و محتوای آن انجام می‌شود (آل تباچ، ۱۳۹۱، ص ۷۵۶؛ یارمحمدیان، ۱۳۹۰، ص ۲۳). از این نظر، محتوای کتاب‌های درسی به دلیل نقشی که در تحقق اهداف ایفا می‌کند، از اهمیت خاصی برخوردارند و تحلیل و بررسی این محتوا برای برنامه‌ریزی، تدوین، تغییر و روزآمد کردن نظام آموزشی اهمیتی مضاعف دارد (نیکلس، ۱۳۸۱، ص ۶۲).

تاکنون پژوهش‌هایی در زمینه میزان توجه کتاب‌های درسی به فروع دین انجام شده است. جعفری هرنندی، نجفی و امیدی (۱۳۹۷) در پژوهشی با عنوان «سیمای فروع دین در کتاب‌های درسی فارسی دوره ابتدایی و متوسطه»، نشان دادند که در کتاب‌های بررسی شده به ترتیب به فرایض امر به معروف (۲۸ درصد)، جهاد (۱۹ درصد)، نهی از منکر (۱۷/۳ درصد)، نماز (۱۲/۲ درصد)، تولی (۱۱/۹ درصد)، تبری (۸/۸ درصد)، حج (۱/۷ درصد) و روزه (۱/۲ درصد) بیشترین توجه صورت گرفته و به فرایض خمس و زکات هیچ اشاره‌ای نشده است.

شامس (۱۳۹۴) در پژوهشی با عنوان «تحلیل محتوای کتاب‌های علوم انسانی پایه ششم ابتدایی از نظر میزان توجه به مؤلفه‌های فروع دین اسلام»، نشان داد که در کتاب‌های درسی ششم ابتدایی به مؤلفه‌های فروع دین اسلام توجه کافی مبذول نشده است. همچنین یافته‌های این پژوهش نشان داد که در این کتاب‌ها مؤلفه‌های نهی از منکر، امر به معروف و جهاد، بیشترین بار اطلاعاتی را داشتند. حسینی رزمگاهی (۱۳۹۴) در پژوهشی با عنوان «بررسی آموزه‌های اصول و فروع دین در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی سال‌های تحصیلی ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۳»، نشان داد که در میان آموزه‌های فروع دین، در همه کتاب‌های درسی به فریضه نماز بیشتر از سایر فرایض پرداخته شده است. کمترین میزان توجه، به فریضه خمس بوده که تنها یک مرتبه در کتاب **هدیه‌های آسمانی** پایه پنجم به این فریضه پرداخته شده است. *نوریان* (۱۳۸۹) در پژوهشی با عنوان «چگونگی معرفی نماز، روزه، جهاد، خمس و زکات در کتاب‌های درسی «تعلیمات اجتماعی» و «بخوانیم» مدارس دوره ابتدایی ایران»، نشان داد که در کتاب‌های بررسی شده، مضامین جهاد و نماز به ترتیب با ۷۸/۱ درصد و ۱۶/۴۸ بیشترین فراوانی را داشته‌اند و روزه با هفده مضمون، زکات با شش مضمون و حج با یک مضمون، در رتبه‌های بعدی قرار داشتند و به فریضه خمس هیچ اشاره‌ای نشده بود.

جمع‌بندی پژوهش‌های یاد شده و سایر پژوهش‌های انجام شده در این حوزه نشان می‌دهد که تاکنون در زمینه جایگاه فروع دین در کتاب‌های درسی دوره متوسطه اول، پژوهشی انجام نشده است. از سوی دیگر، با توجه به توسعه تفکر انتزاعی در دانش‌آموزان این سنین، زمینه مناسبی برای آموزش مؤثرتر و عمیق‌تر فرایض دینی در این دوره وجود دارد. بنابراین پرداختن همه‌جانبه به فروع دین در این دوره می‌تواند زمینه مناسبی برای تربیت دینی دانش‌آموزان فراهم نماید. بنابراین بررسی کاستی‌ها و نقایص محتوای کتاب‌های درسی پایه هفتم تا نهم تحصیلی ضروری است و پژوهش حاضر در این راستا انجام شده است.

روش پژوهش

در این پژوهش با توجه به ماهیت موضوع، از روش تحلیل محتوا استفاده شده است. روش تحلیل محتوا یکی از روش‌هایی است که در چند دهه اخیر به شدت روبه‌گسترش بوده است (کرپیندورف، ۱۳۹۴؛ هولستی، ۱۳۷۳). کرلینجر تحلیل محتوا را روشی پژوهشی برای توصیف عینی، منظم و کمی متغیرها دانسته است (بیابانگرد، ۱۳۸۴، ص ۳۹۰). در این روش، پژوهشگر می‌کوشد از طریق مطالعه یک پیام مکتوب یا شفاهی، به داده‌هایی دست یابد تا به کمک آنها به بررسی سؤالات یا فرضیات تحقیق بپردازد (گال و بورگ، ۱۳۸۴). سه مرحله اصلی تحلیل محتوا، عبارت‌اند از: ۱. آماده‌سازی و سازماندهی (مرحله قبل از پیام)؛ ۲. بررسی مواد (پیام)؛ ۳. پردازش نتایج (سرمد، بازرگان و حجازی، ۱۳۸۰). در پژوهش حاضر، جامعه آماری شامل کلیه کتاب‌های درسی دوره متوسطه اول در سال تحصیلی ۹۸-۹۹ است. در این پژوهش، از روش نمونه‌گیری هدفمند استفاده شده است و چهار عنوان کتاب (پیام‌های آسمان، مطالعات اجتماعی، فارسی و آمادگی دفاعی) با دوازده جلد از کتاب‌های درسی دوره متوسطه اول در نمونه قرار گرفت.

در این پژوهش، برای بررسی و تحلیل محتوای کتاب‌های درسی، از فهرست واری تحلیل محتوا استفاده شد که شامل ده مورد از مهم‌ترین فروع دین بوده است. مهم‌ترین فروع دین عبارت‌اند از: نماز، روزه، حج، زکات، خمس، جهاد، امر به معروف، نهی از منکر، تولی و تبری (مکارم، ۱۳۸۷، ص ۱۴).

جدول ۱. تعاریف و مصادیق فروع دین

فروع دین	تعاریف و مصادیق
نماز	تعریف: نماز یکی از فرائض دین و عبادت مخصوصی است که مسلمانان پنج بار در شبانه‌روز به‌جا می‌آورند. مصدق: برپا داشتن نماز آن قدر نزد خداوند ارزشمند است که آن را به تمام پیامبرانش آموخت و از آنان خواست مردم را نیز به برپا داشتن نماز سفارش کنند (پیام‌های آسمانی پایه هفتم، ص ۱۰۸).
روزه	تعریف: روزه یعنی امساک و خودداری از موارد هشت‌گانه (خوردن، آشامیدن و...) از اذان صبح تا اذان مغرب، به‌نیت انجام فرمان خدا. مصدق: روزه گرفتن آن قدر ارزشمند است که بزرگان دین — علاوه بر ماه مبارک رمضان — در سایر ماه‌ها هم برخی روزها را روزه می‌گرفتند (پیام‌های آسمانی پایه هشتم، ص ۶۰).
خمس	تعریف: خمس یکی از واجبات مهم مالی در دین اسلام به‌شمار می‌رود و عبارت است از مالی که هر فرد واجد شرایط به‌نسبت یک‌پنجم طبق ضوابط خاصی باید بپردازد. مصدق: خمس یکی از راه‌های تأمین نیازهای جامعه است که به حاکم اسلامی یا مرجع تقلید پرداخت می‌شود تا آن را در راه‌هایی که قرآن کریم، رسول اکرم و ائمه اطهار <small>علیهم‌السلام</small> مشخص کرده‌اند، صرف کنند (پیام‌های آسمانی پایه نهم، ص ۱۲۳).
زکات	تعریف: زکات در اصطلاح فقهی به مقدار معینی از اموال خاص انسان گفته می‌شود که به‌شرط رسیدن به حد نصاب باید در موارد مشخص خود مصرف شود. مصدق: زکات در اصل به‌معنای پاک شدن از دل‌بستگی‌ها و آلودگی‌هاست و به‌نوعی از انفاق گفته می‌شود که به برخی از دارایی‌های انسان تعلق می‌گیرد. این دارایی‌ها سه دسته‌اند (پیام‌های آسمانی پایه نهم، ص ۱۲۲).

جایگاه فروع دین در کتاب‌های درسی دوره متوسطه اول ۱۰۳

تعریف	حج یعنی زیارت خانه کعبه در مکه معظمه به قصد فرمان برداری خداوند متعال.	حج
مصدق	مسلمانان از مدینه، یمن، عراق و هر جای دیگر، خودشان را برای حج به مکه رسانده‌اند. این دستور پیامبر خداست که هر کس توانایی دارد، خودش را به مراسم حج برساند (پیام‌های آسمانی پایه هشتم، ص ۴۲).	
تعریف	جهاد در شرع مقدس اسلام به معنای جنگیدن با دشمنان دین خداست.	جهاد
مصدق	در آن زمان که همه دشمنان نظام نوپای اسلامی به کمک صدام شتافتند و تمام امکانات و تجهیزات نظامی مورد نیاز را در اختیار او گذاشتند، سلاح نیروهای بسیجی، ایمان، اعتقاد، ایثار و فداکاری بود که به وسیله آن به مقابله با دشمن رفتند و پس از هشت سال دفاع مقدس، متجاوزان را از خاک میهن بیرون راندند (آمادگی دفاعی پایه نهم، ص ۳۹).	
تعریف	امر به معروف به معنای توصیه نمودن به کارهای نیک بر طبق دستورهای دینی است.	امر به معروف
مصدق	آگاهی دادن به اطرافیان در انجام کارهای خوب و پسندیده، علاوه بر بهبود وضع اجتماع، در خود شخص نیز مؤثر است (تفکر و سبک زندگی پایه هشتم، ص ۱۱۷).	
تعریف	نهی از منکر یعنی توصیه کردن از سوی فرد مسلمان به دیگران به انجام ندادن آنچه از نظر عقل یا شرع اسلام بد در نظر گرفته می‌شود.	نهی از منکر
مصدق	نهی از منکر وظیفه‌ای است همگانی و متقابل بر عهده مردم نسبت به یکدیگر، دولت نسبت به مردم و مردم نسبت به دولت. شرایط و حدود و کیفیت آن را قانون معین می‌کند (مطالعات اجتماعی پایه نهم، ص ۱۵۲).	
تعریف	تولی در شرع مقدس اسلام یعنی دوست داشتن دوستان خدا و پیامبران و امامان <small>علیهم‌السلام</small> .	تولی
مصدق	همه‌ساله تعداد زیادی از زائران ایرانی و خارجی برای زیارت مرقد مطهر امام رضا <small>علیه‌السلام</small> به مشهد سفر می‌کنند. طبق آمار، سالانه حدود ۷۱ میلیون نفر به شهر مقدس مشهد وارد می‌شوند (مطالعات اجتماعی پایه هفتم، ص ۹۴).	
تعریف	تبری در شرع مقدس اسلام یعنی دوری جستن از دشمنان خدا و پیامبر و امامان <small>علیهم‌السلام</small> .	تبری
مصدق	مردم ایران از شکست نهضت ملی شدن نفت و تسلط دوباره بیگانگان بر کشورشان ناراحت بودند (مطالعات اجتماعی پایه نهم، ص ۱۰۰).	

روایی و پایایی ابزار اندازه‌گیری

برای تعیین روایی فهرست واریت و تحلیل محتوا، از روش روایی صوری، محتوایی و نظر کارشناسان علوم دینی استفاده شده است. برای تعیین پایایی ابزار اندازه‌گیری، از روش ویلیام اسکات (۱۳۹۱) استفاده شد؛ بدین صورت که فرم تحلیل محتوا در اختیار پنج نفر از اساتید معارف اسلامی قرار گرفت که ضریب توافق آنها بر اساس داده‌های ذیل، ۹۲ درصد به دست آمد.

$$C.R = \frac{\text{مقوله‌های مورد توافق}}{\text{کل مقوله‌ها}} \times 100 \quad C.R = \frac{9+10+10+8+9}{50} \times 100 = 92$$

تعیین واحدهای تحلیل

در این پژوهش برای تحلیل محتوای کتاب‌های درسی، متن، تصویر، پرسش و فعالیت مورد بررسی قرار گرفته و واحد تحلیل، مضمون در نظر گرفته شده است. برای مثال، در متن کتاب **پیام‌های آسمانی** پایه نهم صفحه ۱۲۳ عبارت «با پولی که خمس آن پرداخت نشده است، نمی‌توان چیزی خرید»، بیانگر خمس، تصویر صفحه ۲۸ کتاب **پیام‌های آسمانی** پایه هفتم بیانگر جهاد، فعالیت صفحه ۱۱۲ کتاب **پیام‌های آسمانی** پایه هفتم، «واجبات نماز یازده

مورد است... با کمک معلم خود، جای هر کدام از واجبات فوق را در متن مشخص نمایید» نمایانگر نماز، پرسش صفحه ۱۲۸ کتاب پیام‌های آسمانی پایه نهم «زکات به چه چیزهایی تعلق می‌گیرد؟»، بیانگر زکات می‌باشد.

شیوه تحلیل داده‌ها

امروزه برای تحلیل داده‌ها، روش‌های بسیاری ارائه شده که اساس آنها بر درصدگیری از فراوانی مقوله‌ها استوار است. در روش‌های یادشده، مشکلات ریاضی وجود دارد که از اعتبار نتایج می‌کاهد (آذر، ۱۳۸۰). در این پژوهش، نتایج با روش آنتروپی شانون که برگرفته از نظریه سیستم‌هاست، پردازش شده‌اند. در این روش، تحلیل داده‌ها بسیار قوی‌تر و معتبرتر انجام خواهد شد. در نظریه سیستم‌ها، «آنتروپی» شاخصی است برای اندازه‌گیری عدم اطمینان که با یک توزیع احتمال بیان می‌شود (آذر، ۱۳۸۰). بر اساس این روش - که به مدل جبرانی مشهور است -، داده‌های تحلیل محتوا با استفاده از شاخص‌های توصیفی در فرایند تحلیلی آنتروپی شانون بررسی شد. ابتدا فراوانی مؤلفه‌ها استخراج و در جدول مربوط درج شد؛ سپس داده‌های پژوهش در فرایند تحلیلی آنتروپی شانون (به‌نجار کردن داده‌های جدول فراوانی، محاسبه بار اطلاعاتی مقوله‌ها و به دست آوردن ضریب اهمیت آنها) تجزیه و تحلیل و توصیف شدند که در ادامه به توضیح مراحل سه‌گانه آن پرداخته می‌شود.

مرحله اول: ماتریس فراوانی‌های جدول فراوانی به‌نجار می‌شوند. برای این کار، از این رابطه استفاده شد:

$$P_{ij} = \frac{F_{ij}}{\sum_{i=1}^m F_{ij}} \quad (i=1,2,3,\dots,m, j=1,2,\dots,n)$$

هنگامی که ماتریس فراوانی = P؛ فراوانی مقوله = F؛ شماره پاسخگو = i؛ شماره مقوله = j؛ تعداد پاسخگو = m
مرحله دوم: بار اطلاعاتی هر مقوله محاسبه و در ستون‌های مربوطه قرار داده شد. برای این منظور، از رابطه زیر

استفاده شد:

$$E_j = -K \sum_{i=1}^m [P_{ij} L_n P_{ij}] \quad (j=1,2,n) \quad K = \frac{1}{L_n m}$$

هنگامی که ماتریس = P؛ (1,2,...,n)؛ لگاریتم نپری = Ln؛ شماره پاسخگو = i؛ شماره مقوله = j؛ تعداد پاسخگو = m
مرحله سوم: با استفاده از بار اطلاعاتی مقوله، ضریب اهمیت هر یک از مقوله‌ها محاسبه شد. هر مقوله‌ای که بار اطلاعاتی بیشتری داشته باشد، از درجه اهمیت (Wj) بیشتری برخوردار است. برای محاسبه ضریب اهمیت، از رابطه

زیر استفاده شد:

$$W_j = \frac{E_j}{\sum_{j=1}^n E_j}$$

درجه اهمیت = Wj؛ بار اطلاعاتی هر مقوله = Ej؛ تعداد مقوله‌ها = n؛ شماره مقوله = j

در روش آنتروپی شانون، به مؤلفه‌هایی که دارای فراوانی بیشتر و توزیع هدفمند می‌باشد، ضریب اهمیت

بالاتری تعلق می‌گیرد. نکته ضمنی اینکه، صرف فراوانی زیاد نمی‌تواند دال بر ضریب اهمیت بالا باشد. این روش به‌گونه‌ای است که مؤلفه‌هایی که فراوانی بالا، اما توزیع ناهمسان و نامتناوب دارند، در مقایسه با مؤلفه‌هایی که دارای فراوانی کمتر، اما توزیع متناوب و همسان هستند، ضریب اهمیت پایینی کسب خواهند کرد (صالحی عمران و سبحانی‌نژاد، ۱۳۹۴، ص ۲۱۸).

یافته‌های پژوهش

در این بخش یافته‌های پژوهش بر مبنای سؤالات پژوهش ارائه می‌شود.

الف) تحلیل محتوای کتاب‌های درسی پایه هفتم

جدول ۲. توزیع فراوانی مضامین فروع دین در کتاب‌های درسی پایه هفتم

مجموع	فراوانی	تعداد	نسبت	نهی از منکر	امر به معروف	نهاد	روزه	زکات	خمس	روزه	تفکر	فروع دین
												کتاب‌های درسی
۶۷/۳	۲۱۶	۱۲	۵۴	۰	۰	۵۳	۱	۱	۱	۳	۹۱	پیام‌های آسمان
۷/۵	۲۴	۰	۱۱	۰	۰	۱۱	۰	۰	۰	۰	۲	مطالعات اجتماعی
۲۰/۲	۶۵	۰	۳۶	۰	۰	۳۷	۰	۰	۰	۰	۲	فارسی
۵	۱۶	۰	۰	۰	۰	۱۱	۰	۰	۰	۰	۵	تفکر و سبک زندگی
۱۰۰	۳۳۱	۱۲	۱۰۱	۰	۰	۱۰۲	۱	۱	۱	۳	۱۰۰	مجموع
	۱۰۰	۳/۷	۳۱/۵	۰	۰	۳۱/۸	۰/۳۱	۰/۳۱	۰/۳۱	۰/۹۳	۳۱/۱	درصد

مطابق با جدول شماره ۲، در مجموع در کتاب‌های درسی پایه هفتم ۳۳۱ مرتبه به مضامین فروع دین توجه شده است. در کتاب‌های بررسی شده، به ترتیب به فرایض جهاد با ۱۰۲ فراوانی (۳۱/۸ درصد)، تولی با ۱۰۱ فراوانی (۳۱/۵ درصد) و نماز با ۱۰۰ فراوانی (۳۱/۱ درصد) بیشترین توجه صورت گرفته و به فرایض تبری با ۱۲ فراوانی (۳/۷ درصد)، روزه با ۳ فراوانی (۰/۹۳ درصد)، خمس، زکات و حج هر کدام با یک فراوانی (۰/۳۱ درصد) توجه بسیار کمی مبذول شده و به فرایض امر به معروف و نهی از منکر هیچ اشاره‌ای نشده است. همچنین در پایه هفتم به ترتیب کتاب‌های **پیام‌های آسمانی** با ۲۱۶ فراوانی (۶۷/۳ درصد)، **فارسی** با ۶۵ فراوانی (۲۰/۲ درصد)، **مطالعات اجتماعی** با ۲۴ فراوانی (۷/۵ درصد) و **تفکر و سبک زندگی** با ۱۶ فراوانی (۵ درصد) بیشترین توجه را به مضامین فروع دین داشته‌اند.

(ب) تحلیل محتوای کتاب‌های درسی پایه هشتم

جدول ۳. توزیع فراوانی مضامین فروع دین در کتاب‌های درسی پایه هشتم

مجموع		تجزی	تجزی	نهی از منکر	امر به معروف	نیکو	بد	زکات	مس	روزه	حج	فروع دین
درصد	فراوانی											
۴۵	۱۶۹	۱۰	۴۲	۲	۲	۱۰	۶	۱	۰	۴۲	۵۴	پیام‌های آسمان
۲۷/۲	۱۰۲	۲۱	۲۵	۱	۱	۴۲	۰	۰	۰	۰	۱۲	مطالعات اجتماعی
۲۴/۵	۹۲	۱۱	۶	۰	۰	۷۲	۰	۰	۰	۱	۲	فارسی
۳/۲	۱۲	۰	۰	۳	۳	۳	۰	۰	۰	۰	۳	تفکر و سبک زندگی
۱۰۰	۳۷۵	۴۲	۷۳	۶	۶	۱۲۷	۶	۱	۰	۴۳	۷۱	مجموع
	۱۰۰	۱۱/۲	۱۹/۵	۱/۶	۱/۶	۳۴	۱/۶	۰/۲۷	۰	۱۱/۵	۱۹	درصد

مطابق با جدول شماره ۳، در کتاب‌های درسی پایه هشتم، در مجموع ۳۷۵ مرتبه به مضامین فروع دین توجه شده است. در کتاب‌های درسی این پایه، به ترتیب به مضامین فرایض جهاد با ۱۲۷ فراوانی (۳۴ درصد)، تولی با ۷۳ فراوانی (۱۹/۵ درصد)، نماز با ۷۱ فراوانی (۱۹ درصد)، روزه با ۴۳ فراوانی (۱۱/۵ درصد) و تبری با ۴۲ فراوانی (۱۱/۲ درصد) بیشترین توجه صورت گرفته و به مضامین فرایض حج با ۶ فراوانی (۱/۶ درصد)، امر به معروف با ۶ فراوانی (۱/۶ درصد)، نهی از منکر با ۶ فراوانی (۱/۶ درصد) توجه بسیار کمی مبذول شده و به مضمون فریضه خمس هیچ اشاره‌ای نشده است. در پایه هشتم به ترتیب کتاب‌های *پیام‌های آسمانی* با ۱۶۹ فراوانی (۴۵ درصد)، *مطالعات اجتماعی* با ۱۰۲ فراوانی (۲۷/۲ درصد)، *فارسی* با ۹۲ (۲۴/۵ درصد)، *تفکر و سبک زندگی* با ۱۲ فراوانی (۳/۲ درصد) بیشترین توجه را به مضامین فروع دین داشته‌اند.

(ج) تحلیل محتوای کتاب‌های درسی پایه نهم

جدول ۴. توزیع فراوانی مضامین فروع دین در کتاب‌های درسی پایه نهم

مجموع		تجزی	تجزی	نهی از منکر	امر به معروف	نیکو	بد	زکات	مس	روزه	حج	فروع دین
درصد	فراوانی											
۴۰/۶	۲۴۹	۵	۲۶	۴۹	۳۴	۵۱	۰	۱۸	۱۷	۱	۴۸	پیام‌های آسمان
۶	۳۷	۷	۳	۲	۲	۲۱	۰	۱	۰	۱	۰	مطالعات اجتماعی
۶/۷	۴۱	۰	۵	۰	۰	۳۴	۰	۰	۰	۰	۲	فارسی
۴۶/۷	۲۸۶	۰	۰	۰	۰	۲۸۲	۰	۰	۰	۱	۳	امادگی دفاعی
۱۰۰	۶۱۳	۱۲	۳۴	۵۱	۳۶	۳۸۸	۰	۱۹	۱۷	۳	۵۳	مجموع
	۱۰۰	۲	۵/۵	۸/۳	۵/۹	۶۳/۳	۰	۳/۱	۲/۸	۵	۸/۶	درصد

جایگاه فروع دین در کتاب‌های درسی دوره متوسطه اول \diamond ۱۰۷

مطابق با جدول شماره ۴، در کتاب‌های درسی پایه نهم در مجموع ۶۱۳ مرتبه به مضامین فروع دین توجه شده است. در کتاب‌های درسی این پایه به ترتیب به مضامین جهاد با ۳۸۸ فراوانی (۶۳/۳ درصد)، نماز با ۵۳ فراوانی (۸/۶ درصد)، نهی از منکر با ۵۱ فراوانی (۸/۳ درصد)، امر به معروف با ۳۶ فراوانی (۵/۹ درصد)، تولی با ۳۴ فراوانی (۵/۵ درصد)، زکات با ۱۹ فراوانی (۳/۱ درصد)، خمس با ۱۷ فراوانی (۲/۸ درصد)، تبری با ۱۲ فراوانی (۲ درصد) و روزه با ۳ فراوانی (۵/ درصد)، بیشترین توجه مبذول شده و به مضمون فریضه حج هیچ اشاره‌ای نشده است. در کتاب‌های درسی این پایه، کتاب‌های پیام‌های آسمانی با ۲۴۹ فراوانی (۴۰/۶ درصد)، آمادگی دفاعی با ۲۸۶ فراوانی (۴۶/۷ درصد)، فارسی با ۴۱ فراوانی (۶/۷ درصد) و مطالعات اجتماعی با ۳۷ فراوانی (۶ درصد) بیشترین توجه را به مضامین فروع دین داشته‌اند.

د) جمع‌بندی تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره متوسطه اول

جدول ۵. توزیع فراوانی مضامین فروع دین در کتاب‌های درسی دوره متوسطه اول

مجموع	فراوانی	درصد	تولی	امر به معروف و نهی از منکر	نماز	روزه	حج	تبری	خمس	نماز	فروع دین	پایه
۲۴/۵	۳۲۱	۱۲	۱۰۱	۰	۰	۱۰۲	۱	۱	۱	۳	۱۰۰	پایه هفتم
۲۸/۶	۳۷۵	۴۲	۷۳	۶	۶	۱۲۷	۶	۱	۰	۴۳	۷۱	پایه هشتم
۴۶/۸	۶۱۳	۱۲	۳۴	۵۱	۳۶	۳۸۸	۰	۱۹	۱۷	۳	۵۳	پایه نهم
۱۰۰	۱۳۰۹	۶۶	۲۰۸	۵۷	۴۲	۶۱۷	۷	۲۱	۱۸	۴۹	۲۲۴	مجموع
	۱۰۰	۵	۱۵/۹	۴/۳	۳/۲	۴۷	۰/۵۳	۱/۶	۱/۴	۳/۷	۱۷	درصد

مطابق با جدول شماره ۵، در کتاب‌های درسی دوره متوسطه اول، در مجموع ۱۳۰۹ مرتبه به مضامین فروع دین اشاره شده است. در کتاب‌های درسی این دوره به ترتیب به مضامین فرایض جهاد با ۶۱۷ فراوانی (۴۷ درصد)، نماز با ۲۲۴ فراوانی (۱۷ درصد)، تولی با ۲۰۸ فراوانی (۱۵/۹ درصد)، تبری با ۶۶ فراوانی (۵ درصد)، نهی از منکر با ۵۷ فراوانی (۴/۳ درصد)، روزه با ۴۹ فراوانی (۳/۷ درصد)، امر به معروف با ۴۲ فراوانی (۳/۲ درصد) بیشترین توجه و به مضامین فرایض زکات با ۲۱ فراوانی (۱/۶ درصد)، خمس با ۱۸ فراوانی (۱/۴ درصد)، زکات با ۲۱ فراوانی (۱/۶ درصد) و حج با ۷ فراوانی (۰/۵۳ درصد) توجه کمتری مبذول شده است.

در ادامه، برای پی بردن به بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت داده‌های حاصل، با استفاده از فرمول مرحله اول روش آنتروپی شانون به بهنجار کردن داده‌های حاصل پرداخته شد که نتایج آن در جدول شماره ۶ گزارش شده است.

جدول ۶. داده‌های بهنجار شده مضامین فروع دین در کتاب‌های درسی دوره متوسطه اول

فروع دین / پایه	نماز	روزه	خمس	زکات	حج	جهاد	امر به معروف	نهی از منکر	تولی	تبری
پایه هفتم	۰/۳۴	۰/۰۶	۰/۰۵	۰/۰۴	۰/۱۴	۰/۱۶	۰	۰	۰/۴۸	۰/۱۸
پایه هشتم	۰/۳۱	۰/۸۷	۰	۰/۰۴	۰/۸۵	۰/۲۰	۰/۱۴	۰/۱۰	۰/۳۵	۰/۶۳
پایه نهم	۰/۳۳	۰/۰۶	۰/۹۴	۰/۹۰	۰	۰/۶۲	۰/۸۵	۰/۸۹	۰/۱۶	۰/۱۸

پس از نرمال‌سازی داده‌ها، با استفاده از فرمول مرحله دوم روش آنتروپی شانون، مقدار بار اطلاعاتی (E_j) هر یک از مؤلفه‌ها محاسبه شد که در جدول شماره ۷ گزارش شده است.

جدول ۷. مقدار بار اطلاعاتی مضامین فروع دین در کتاب‌های درسی دوره متوسطه اول

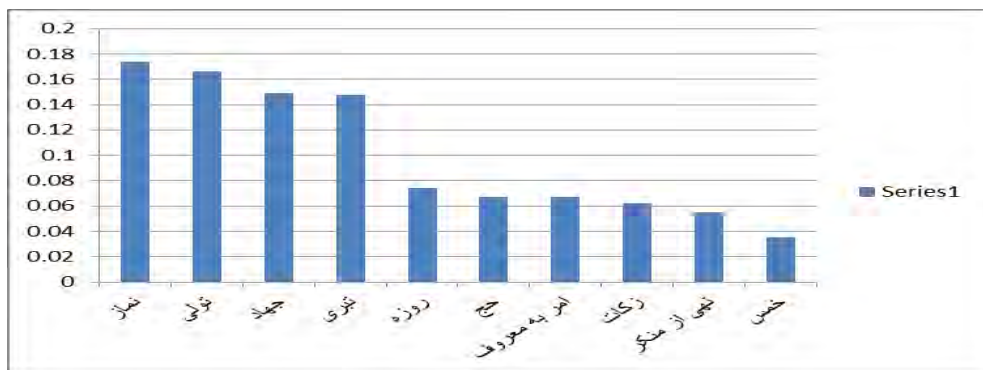
فروع دین	نماز	روزه	خمس	زکات	حج	جهاد	امر به معروف	نهی از منکر	تولی	تبری
بار اطلاعاتی (E_j)	۰/۹۷۰	۰/۴۱۶	۰/۱۹۶	۰/۳۴۷	۰/۳۷۴	۰/۸۳۳	۰/۳۷۴	۰/۳۰۷	۰/۹۲۴	۰/۸۲۷

در مرحله پایانی، ضریب اهمیت (W_j) مضامین فروع دین با استفاده از فرمول مرحله سوم روش آنتروپی شانون محاسبه گردید که در جدول شماره ۸ قابل مشاهده است. هر مؤلفه‌ای که بار اطلاعاتی بیشتری داشته باشد، ضریب اهمیت بیشتری خواهد داشت.

جدول ۸. مقدار ضریب اهمیت مضامین فروع دین در کتاب‌های درسی دوره متوسطه اول

فروع دین	نماز	روزه	خمس	زکات	حج	جهاد	امر به معروف	نهی از منکر	تولی	تبری
ضریب اهمیت (W_j)	۰/۱۷۴	۰/۰۷۴	۰/۰۳۵	۰/۰۶۲	۰/۰۶۷	۰/۱۳۹	۰/۰۶۷	۰/۰۵۵	۰/۱۶۶	۰/۱۴۸

داده‌های جدول شماره ۸ نشان می‌دهد که در کتاب‌های درسی دوره متوسطه اول، به‌ترتیب فرایض نماز با ضریب اهمیت ۰/۱۷۴، تولی با ضریب اهمیت ۰/۱۶۶، جهاد با ضریب اهمیت ۰/۱۳۹ و تبری با ضریب اهمیت ۰/۱۴۸ دارای بیشترین ضریب اهمیت، و فرایض روزه با ضریب اهمیت ۰/۰۷۴، امر به معروف و حج با ضریب اهمیت ۰/۰۶۷، زکات با ضریب اهمیت ۰/۰۶۲، نهی از منکر با ضریب اهمیت ۰/۰۵۵ و خمس با ضریب اهمیت ۰/۰۳۵، دارای کمترین ضریب اهمیت بوده‌اند.

نمودار ۱. ضریب اهمیت مضامین فروع دین در کتاب‌های درسی دوره متوسطه اول

بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف بررسی جایگاه مضامین فروع دین در کتاب‌های درسی دوره متوسطه اول انجام شد. یافته‌های پژوهش نشان داد که در کتاب‌های درسی این دوره، به فرایض نماز، جهاد، تولى و تبرى بیشترین توجه، و به فرایض روزه، امر به معروف، نهی از منکر، خمس، زکات و حج، توجه بسیار کمی مبذول شده است. بررسی یافته‌ها نشان می‌دهد تفاوت بین بیشترین فراوانی (جهاد با ۶۱۷ فراوانی «۴۷ درصد») و کمترین فراوانی (حج با ۷ فراوانی «۰/۵۳ درصد»؛ خمس با ۱۸ فراوانی «۱/۴») بسیار فاحش است. همچنین بین محتوای کتاب‌های هر پایه و فروع ده‌گانه دین ارتباط افقی و عمودی مناسب وجود ندارد. برای مثال در پایه هفتم، فریضه جهاد ۱۰۷ فراوانی دارد؛ اما به فرایض امر به معروف و نهی از منکر هیچ اشاره‌ای نشده است؛ همچنین در پایه هفتم، ۱۰۲ مرتبه و در پایه نهم ۳۸۸ مرتبه به فریضه جهاد اشاره شده است (حدود ۳/۸ برابر). شاخص ضریب اهمیت نیز نشان‌دهنده پراکندگی نامناسب فرایض فروع دین در کتاب‌های درسی این دوره بوده است. برای مثال، فریضه جهاد دارای بیشترین فراوانی بوده؛ ولی به فرایض نماز و تولى ضریب اهمیت کمتری تعلق گرفته است. این مسئله نشانگر این است که پراکنش مضامین فریضه جهاد در کتاب‌های درسی دوره متوسطه دوم ناهمگون است. همچنین در سازمان‌دهی محتوای کتاب‌های درسی این دوره، به اصل تداوم و فزاینده‌گی توجه نشده است. بر اساس این اصل، موضوعات باید در طول دوره تداوم داشته باشند و به مرور افزایش یابند. برای مثال، فراوانی فریضه نماز در پایه هفتم ۱۰۰ مرتبه و در پایه نهم ۵۳ مرتبه است. در کتاب‌های درسی این دوره، کتاب *پیام‌های آسمانی* بیشترین نقش را در معرفی فروع دین داشته‌اند و سایر کتاب‌ها نقش بسیار کم‌رنگی در تشریح فروع دین داشته‌اند. باید توجه داشت که توجه دروسی همچون *مطالعات اجتماعی و فارسی* به ارزش‌های دینی و به‌خصوص به فروع دین می‌تواند نقش مهمی در معرفت‌بخشی به دانش‌آموزان در این حوزه داشته باشد. در

مجموع، یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که در کتاب‌های درسی دوره متوسطه اول توجه کافی، متعادل و متوازن به فرع دین نشده است و همچنین در سازمان‌دهی محتوای مربوط به فروع دین، اصول سازمان‌دهی محتوا رعایت نشده است. این یافته با نتایج تحقیقات هرندی، نجفی و امید (۱۳۹۷)، حسینی رزمگاهی (۱۳۹۴)، شامس (۱۳۹۴) و نوریان (۱۳۸۹) همسو می‌باشد. این پژوهش‌ها نشان داده‌اند که در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی به صورت متعادل و متوازن به فرائض فروع دین توجه نشده است. توجه ناکافی و نامتوازن کتاب‌های درسی به فروع دین می‌تواند تربیت دینی دانش‌آموزان ایرانی را با مشکلات جدی مواجه کند. با توجه به اینکه در دوره ابتدایی، سطح فکری دانش‌آموزان در مرحله عملیات عینی است، پرداختن به مطالب انتزاعی در زمینه فروع دین و به‌ویژه فلسفه فروع دین امکان‌پذیر نیست؛ از سوی دیگر، در دوره متوسطه دوم نیز دانش‌آموزان خود را برای ورود به دانشگاه آماده می‌کنند و بیشتر متمرکز بر کلاس‌های کنکور و شیوه‌های تست‌زنی‌اند و تمرکز آنها بیشتر بر دروس تخصصی است. بنابراین در دوره متوسطه اول، با توجه به گسترش تفکر انتزاعی دانش‌آموزان، می‌توان مفاهیم مربوط به فروع دین را با جدیت و عمق بیشتری برای دانش‌آموزان تبیین نمود. بر این اساس، پیشنهادهای زیر ارائه می‌گردد:

۱. در تدوین محتوای مربوط به فروع دین، از دیدگاه صاحب‌نظران حوزوی، برنامه‌ریزی درسی، روان‌شناسان تربیتی و متخصصان برنامه فلسفه برای کودکان» استفاده شود.
۲. در کتاب‌های درسی هر پایه تحصیلی، به فرائض مفعول توجه شود؛ به عبارتی دیگر، در کتاب‌های درسی پایه هفتم فرائض روزه، خمس، زکات، حج، امر به معروف و نهی از منکر مورد توجه قرار گیرند. در کتاب‌های درسی پایه هشتم، فرائض حج، امر به معروف، نهی از منکر و خمس مورد توجه قرار گیرند و در کتاب‌های درسی پایه نهم به فرائض روزه و حج توجه شود.
۳. در شرایط کنونی، دو فریضه امر به معروف و نهی از منکر در جامعه به فرائض فراموش شده تبدیل شده‌اند، بنابراین شایسته است که هم در برنامه درسی رسمی و هم در برنامه درسی غیررسمی به اشکال متنوع به این دو فریضه مهم توجه شود.
۴. فقر و نابرابری‌های اقتصادی سرمنشأ بسیاری از مفاسدند. بنابراین در شرایط کنونی، کارآفرینی و مبارزه با فقر و نابرابری‌های اقتصادی یکی از مؤلفه‌های اصلی جهاد اقتصادی است. از سوی دیگر، به جای آوردن فرائض خمس و زکات می‌تواند در کاهش فقر و ایجاد عدالت اقتصادی مؤثر باشد. بنابراین باید خمس و زکات در برنامه درسی مدارس جایگاه شایسته‌ای داشته باشند.
۵. با توجه به ایجاد تفکر انتزاعی در دانش‌آموزان این سنین، توصیه می‌شود در تدوین محتوای مربوط به فروع دین، به‌طور جداگانه به فلسفه هر کدام از فروع ده‌گانه دین توجه شود.

ع. با توجه به نقش مهم برنامه درسی غیررسمی در آشنایی دانش‌آموزان با فروع دین، لازم است مدیران مدارس و کارشناسان پرورشی مدارس و مدیران کانون‌های پرورشی با ارائه برنامه‌های متنوع، همچون معرفی کتاب‌ها و جزوات در این حوزه و برگزاری مسابقات کتاب و دعوت از صاحب‌نظران علوم دینی، در این زمینه نقش مؤثری ایفا کنند.

۷. به سایر پژوهشگران توصیه می‌شود وضعیت فروع دین در کتاب‌های درسی دوره متوسطه دوم را بررسی کنند. همچنین توصیه می‌شود با طراحی پرسش‌نامه‌های مختلف، میزان آشنایی دانش‌آموزان با فروع ده‌گانه دین را مورد بررسی قرار دهند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

نهج البلاغه، ۱۳۸۷، ترجمه محمد دشتی، قم، جمال.

آذر، عادل، ۱۳۸۰، «بسط و توسعه روش آنتروپی شانون برای پردازش داده‌ها در تحلیل محتوا»، فصلنامه علمی پژوهشی دانشگاه الزهراء، ش ۳۷، ص ۱۷-۱.

ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، ۱۳۶۳، تحفه العقول، ترجمه احمد جنتی، تهران، علمیه اسلامی.

اسکات، ویلیام، ۱۳۹۱، تئوری حسابداری مالی، ترجمه علی پارسائیان، تهران، ترمه.

باقری، خسرو، ۱۳۸۰، جیستی تربیت دینی، تهران، تربیت اسلامی.

باهنر، ناصر، ۱۳۹۸، آموزش مفاهیم دینی همگام با روان‌شناسی رشد، تهران، بین‌الملل.

بیابانگرد، اسماعیل، ۱۳۸۴، روش‌های تحقیق در روان‌شناسی و علوم تربیتی، تهران، دوران.

جعفری هرنندی، رضا؛ نجفی، حسن؛ امیدی، محمود، ۱۳۹۷، «سیمای فروع دین در کتاب‌های درسی فارسی دوره‌های ابتدایی و متوسطه»، پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، سال ۲۶، ش ۴۱، ص ۸۹-۶۹.

حسینی رزمگاهی، معصومه، ۱۳۹۴، بررسی آموزه‌های اصول و فروع دین در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی سال‌های تحصیلی ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۳، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بین‌المللی امام رضا.

داودی، محمد، ۱۳۸۶، نقش معلم در تربیت دینی، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

سرمه، زهره؛ بازرگان، عباس؛ حجازی، الهه، ۱۳۸۰، روش‌های تحقیق در علوم رفتاری، تهران، آگه.

شامس، عبدالرضا، ۱۳۹۴، تحلیل محتوای کتاب‌های علوم انسانی پایه ششم ابتدایی از نظر میزان توجه به مؤلفه‌های فروع دین اسلام، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت.

صادق‌زاده قمصری، علیرضا، ۱۳۸۰، تربیت اسلامی، تهران، تربیت اسلامی.

صافی، احمد، ۱۳۸۸، سازمان و اداره امور مدارس، تهران، رشد.

صالحی عمران، ابراهیم؛ سبحانی‌نژاد، مهدی، ۱۳۹۴، «تحلیل میزان توجه به مؤلفه‌های شهدا و ایثارگران دفاع مقدس در محتوای کتب درسی دوره ابتدایی»، پژوهش‌های آموزش و یادگیری (دانشور رفتار)، ش ۲۲، ص ۲۳۴-۲۱۱.

کریم‌پورف، کلوس، ۱۳۹۴، تحلیل محتوا، مبانی روش‌شناسی، ترجمه هوشنگ نایی، تهران، نی.

کلینی، محمدبن یعقوب، ۱۴۱۱، اصول کافی، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات.

گال، مردیت؛ بورگ، والتر، ۱۳۸۴، روش‌های تحقیق کمی و کیفی در علوم تربیتی و روان‌شناسی، ترجمه نصر و همکاران، تهران، سمت.

متقی‌هندی، علاءالدین علی، ۱۴۰۹، کنز العمال، بیروت، مؤسسه الرساله.

مجلسی، محمدباقر، ۱۴۰۳، بحار الانوار، بیروت، مؤسسه الوفا.

مکارم، مسعود، ۱۳۸۷، رساله احکام جوانان، قم، امام علی ابن ابی طالب.

نوریان، محمد، ۱۳۸۹، «چگونگی معرفی «نماز، روزه، جهاد، حج، خمس و زکات» در کتاب‌های درسی «تعلیمات اجتماعی» و «بخوانیم» مدارس دوره ابتدایی ایران»، تربیت اسلامی، سال ۵، ش ۱۱، ص ۷۹-۵۹.

نیکلس، ادری و هاوارد، ۱۳۸۱، راهنمای عملی برنامه‌ریزی درسی، ترجمه داریوش دهقان، تهران، قدیانی.

هولستی، ال. آر، ۱۳۷۴، تحلیل محتوا در علوم اجتماعی و انسانی، ترجمه نادر سالارزاده، تهران، دانشگاه علامه طباطبائی.

یارمحمدیان، محمدحسین، ۱۳۹۰، اصول برنامه‌ریزی درسی، تهران، یادواره کتاب.